

VÁLTOZATOS ELLENTÉTEK, ELLENTÉTES VÁLTOZATOK A 16–18. SZÁZADI MAGÁNÉLETI REGISZTER ALAPJÁN¹

VARGA MÓNKA

1. Bevezetés

A jelen problémafelvető dolgozat az ellentétet kifejező szerkezetek, tagmondatok variációjának néhány aspektusát tárja fel, és mutatja be a 16–18. századi magánéleti regiszter forrásainak (levelek, boszorkányperek) összevető elemzésével. A mondat szintjén számos választási lehetőség állhat a megnyilatkozó rendelkezésére, referenciálisan azonos, de a tartalom prezentációjában eltérő megoldásokat eredményezve (Dömötör 2003: 449; Haader 2004: 465–466). A vizsgálat részletes adatgyűjtésen alapul, elsődlegesen a Történeti magánéleti korpusz alapján (a továbbiakban TMK., leírását lásd Dömötör et al. 2017), kiegészítve manuálisan keresett adatokkal, valamint a Magyar történeti szövegtár és a Magyar nemzeti szövegtár (l. Oravecz–Várad–Sass 2014) anyagán végzett keresésekkel.

A középmagyarban a választási lehetőségek közé tartozott a határozói igeneves szerkezetek használata különböző funkciókban, mellérendelő kötőszókkal is kapcsolódva. Noha ez utóbbi variáns napjainkra nagyrészt visszaszorult, jól mutatja a jelentések, funkciók (például az ellentét és a megengedés) közötti átjárhatóságot a korszakban (lásd 3.).

A magyar nyelvre vonatkozóan az ellentét altípusainak elhatárolásában meghatározó szerepe van a kötőszók viszonylag korán kialakult megoszlásának, miközben tulajdonképpen a mai napig megfigyelhető a különböző fajták közötti átjárhatóság, variáció. A dolgozat második felében az egyik ritkább diskurzusfunkcióval foglalkozom, amelynek megjelenését a szakirodalom a középmagyar korszakhoz köti.

A vizsgálat a *pedig* szórendi variációjára és funkcióbeli változására irányul. Szembeállítást kifejezve (illetőleg szövegtovábbvivő funkcióban) a *pedig* pozíciója jellegzetes, a szembeállított mondatrész után szerepel (a második tagmondatban; Haader 2003: 555). Ez lényegében az ómagyar korszaktól napjainkig kimutatható. Ezzel együtt megengedő használatban a tagmondat élére kerül – a 16–18. század során:²

- (1) 1708: mégis dolgoznak, *pedig* nem is kinszeríttem őket (Bark. 197. sz.)

¹ MTA Nyelvtudományi Intézet. A dolgozat az OTKA 116217. sz. munkálatának (Versengő szerkezetek a középmagyar élőnyelvben: változók elemzésén alapuló megközelítés) keretében készült.

² Az adatokat a TMK. alapján betűhűen közlöm, a hivatkozás az év és a korpusz alapján a perszám, levélszám vagy oldalszám szerint történik (a TMK.-n kívüli adatok feloldását l. Hivatkozások).

- (2) 1760: azt mondana hogy üszögös, *pedig* gyönyörű sárga szemekel tele (MikLev. 3. sz.)

A nyelvtörténeti szakirodalom ezt a variánst a 17. századtól mutatja ki, szépirodalmi példát idézve (Berrár 1957: 117):

- (3) 1651: Láttatik, hogy az tűz száll keresztyénekre,/ *Penig* inkább ráhull pogány törökökre (Zrínyi, Szigeti veszedelem XIV, 82)

A *pedig* ez utóbbi használata napjainkban is aktív – besorolása a tekintetben, hogy mellérendelő vagy alárendelő viszonyú-e, vitatott, bár ez utóbbi a jellemzőbb (Haader 2000: 526; de vö. Farkas 1962: 424–425, 435).

A jelenséggel kapcsolatban ugyanakkor számos tényező feltárára vár. Kérdés például, hogy a magánéleti regiszterben mikorra tehető a megjelenése ennek a variánsnak, illetőleg a 16–18. században mennyire jellemző e változat használata a *pedig* „hagyományos” használatához képest, valamint a vizsgált anyag más megengedő kötőszavaihoz képest.

A vizsgált anyag szerint nem csak a tagmondat eleji helyzethez köthető a megengedő jelentéstartalom megjelenése a *pedig* esetében, így felvetődik, hogy a változásban a mondatbeli pozíciónak is szerepe lehet, különös tekintettel a perifériákra (az angol *but*, *though* és *anyway* kapcsán kimutatható változásokhoz hasonlóan, lásd 4.). További szempont, hogy tekinthető-e ez a szerkezeti és funkcióbeli változás egyfajta grammatikalizációnak (tárgan értelmezve, a pragmatikalizációt is ideértve). Szó esik továbbá a variáció időbeli, társadalmi, pragmatikai beágyazottságáról.

2. Ellentétes előzmények

A középmagyar korszakra jellemző mondattörténeti változások a mellérendelés esetében elsősorban a kapcsolóelemek rendszerének gazdagodásával, elsődlegesen a kötőszókészlet bővülésével kapcsolatosak, ez azonban nem befolyásolja magának a struktúrának az alakulását (Haader 2003, 2018). Az ómagyar korszak anyagain végzett összegző vizsgálatok alapján korán kialakult az ellentétet kifejező kötőszók funkciómegoszlása (Juhász 1991, 1992; Papp 1995). A *kedig* szembeállító és megszorító használatú (illetőleg ellentét nélküli párhuzamosságot is kifejez, valamint szövegtovábbvivő funkciója is lehet); a *de* szintén szembeállító és megszorító funkciójú, emellett tagmondat élén kizáró is lehet (Juhász 1991: 486–487, 1992: 781; Papp 1995: 728–729). A *hanem* használatára ekkor még kiemelő funkció jellemző; a 16. század elejére viszont az elsődleges funkció (‘hanem csak’) ártékelődik, és a *hanem* a kizáró ellentét kifejezésére lesz használatos (‘csak, kizárólag’ jelentésben; Juhász 1991: 492–493, 1992: 795; Papp 1995: 730, 734–735). A *hanem* újabb használatának térnyerésével a *de* a megszorító ellentét kötőszava marad, s gyakran megengedő jelentésárnyalat társul hozzá (Papp 1995: 728–729). A kategóriák átjárhatóságát mutatja, hogy az ómagyarban és a későbbi időszakban sem példátlan az *és* (megszorító) ellentétet kifejező, *de*-vel váltakozó használata, akár egyetlen szövegben is:

- (4 a) 1742: az rontotta megh eötet, mert egykor Lencsét *kirt tülö, es nem adott neki*
 (4 b) Buzát kirt volt egykor Kas Andrásne, *de hogy nem adott neki kirisire* [...] (Bosz. 2: 284. sz.)

A továbbiakban is a funkciók és szerkezetek közötti átjárhatóságról lesz szó, beleértve a kevésbé adatolt és a struktúrát is érintő variációkat, amelyek ugyanakkor jellemzőek a középmagyar korszakra.

3. Funkciók, átjárhatóság

Az ómagyar korszakban és később is használatosak voltak a határozói igenevek megengedő jelentéstartalom kifejezésére (Rácz 1995: 712). Az ómagyarra nézve első sorban a létigéből képzett igenév megengedő funkcióját emelik ki, de lényegében az alapige fajtájától független volt. A megengedő jelentéstartalom azon az implicit vélekedésen alapul, hogy a mellékmondat és a főmondat tartalma között valamiféle összeegyeztethetlenség, konfliktus érzékelhető – az előfeltevés pedig aktuálisan törlődik (König 1985: 4). Emellett jelezheti a váratlan, meglepő jellegét az épp elhangzottaknak a korábbiak fényében, arra utalva, hogy a két adott esemény, helyzet normális körülmények között nem jár együtt (König 1985). Mind az összeegyeztethetlenség, mind a váratlanság olyan jelentések, amelyeket a megszorító utótagú ellentétes mellérendelés is kifejezhet (a szakirodalom hangsúlyozza a *de* megengedő árnyalatát a kései ómagyar korszakban, vö. Papp 1995). A megengedés ugyanakkor hagyományosan alárendelésben fejeződik ki, ahol általában a határozói tagmondat hordozza az alapokat (idő, ok, feltétel), a főmondat pedig a váratlan vagy kevésbé valószínű eseményt, helyzetet fejezi ki (tipológiai szempontból Givón 1990: 835; az angol alapján, König 1985: 4).

A *-ván/-vén* képző által tipikusan kifejezett időbeli és oksági viszony könnyen módosulhatott megengedő jelentéssé. Ez a funkció a középmagyar korszak magánéleti regiszterében sem példátlan, egy korábbi vizsgálat a TMK. akkori igeneves adatainak 5%-át ilyennek tekintette (a korábbi időszakokhoz képest jelentősnek számító 276 adattal; Varga 2017). Időnként az igenévi szerkezet mellett kötőszó és/vagy koreferenciát jelölő elem is explicitté teheti a jelentéstartalmat:

- (5) 1708: *mindazáltal vevén* 8. Julii Danytul írot levelét szeretettel, ara *is* akartam válaszolni (Bark. 192. sz.).

A jelenség a 19–20. század során is kimutatható (Gugán 2015: 40–42). Már az ómagyarban is jellemző a megengedő jelentéstartalmú tagmondatokra, hogy ellentétes mellérendelő kötőszók kapcsolják a következő tagmondathoz (*jóllehet, demaga, bátor – de, bátor – es* stb., vö. Juhász 1992: 795). E megoldás a 19. század során sem példátlan:

- (6) 1861: ezen mente *megtartván ugyan* az alakját *de azért* elvágott derékka is készíthető leszen (Kostyál Ádám Férfidivat Közlöny, MTSzt.)

Hasonlóképpen jellemző a középmagyar korszakra az igenév mellérendelő kötőszós kapcsolódása a tagmondathoz (tipikusan kapcsolatos viszonyban, de nem kizárólag,

vö. Gugán 2006, 2015; Varga 2015). Az ellentétes mellérendelés kapcsán a jelenség már a kései ómagyarban is kimutatható – Papp Zsuzsanna szerint a határozói igenevek „gyakran” egyenértékűek a ragozott igealakokkal (példákkal lásd 1995: 734–735), de a feltáró vizsgálat ebből a kérdéskörből számadatokat, arányokat nem közöl.

A TMK. alapján egyelőre 153 előfordulásról beszélhetünk – explicit kötőszóval legalábbis –, azaz a kapcsolatos mellérendelésnél jóval ritkább, de nem jelentéktelen adatszámról. A korpuszon kívüli levelezésekben (pl. a 17. századból Révai Kata levelei, Esterházy Miklós levelei) és a szegedi, valamint a nagybányai boszorkányperek anyagában sem példátlan (eddig 25 előfordulás). A jelenség tehát eredeti szövegekben is kimutatható, férfiak és nők egyaránt használták, viszonylag informális helyzetben is. Az eddigi adatok főként a 18. századból származnak, a társadalmi beágyazottságra nézve egyelőre szövegtípusokhoz köthető (nem személyekhez, csoportokhoz), főként a boszorkányperes tanúvallomásokhoz. E korreláció diskurzusbeli motivációval is magyarázható, gondolva a nem ritkán rendkívülinek, váratlannak tartott történetek felidőzésére, amelyek boszorkányság gyanúját keltették a közösségben.

Nemcsak a megszorító kötőszós kapcsolódás jellemző a magánéleti regiszter ige- neves szerkezeteire. Megfigyelhetők az ige- neves tagmondatok szembeállító és kizáró el- lentét kifejezésekor is, a kötőszó a szerkezetet megelőző és az azt követő tagmondatok- hoz egyaránt kapcsolódhat (a tagmondatok viszonyát további, például koreferenciát jelölő elem is nyomatékosíthatja):

- (7) 1754: a Tanú Templomban *lévén*, a felesége *pedig* a Beteges Anyja mellet az Házban maradott (Bosz. 1: 158. sz.)
- (8) 1733: ismet *oda menvén* Bodorné hogy meg kenye, *de* a Fatens nem engedte (Bosz. 1: 85. sz.)
- (9) 1737: és azt kívánta hogy a Fatens csináltassa megh, *de* a Fatens *megh nem akarván csináltotnyi*, *mellyért* igen megh haragudot Tott Ilona (Bosz. 2: 273. sz.)
- (10) 1722: de Kiskori Kato nem *akarván* leeölni [= leülni], *hanem* a gerendara nezet (Bosz. 1: 33. sz.)
- (11) 1650: az kuchokat ki nem uettem, hanem maga *üüuen* hozzam, *ugy* buchuzott el az Tisztüül (Zr. p. 168)

Mind a kapcsolatos mellérendelés, mind a megengedő alárendelés irányából mo- tivált lehet a középmagyar korszakban az ige- neves szerkezetek ellentétes kötőszóval való kapcsolódása, felvetve az ellentétes mellérendelés és a megengedő jelentéstartalom (alá- rendelés) kategóriáinak átjárhatóságát is.

4. Perifériák és funkciók: *pedig*

Nemcsak az ige- neves szerkezetek esetében mutatkozik átjárhatóság az ellentét és a megengedés között. A továbbiakban a *pedig* ilyen használatáról lesz szó. A jelenséget a nyelvtörténeti szakirodalom régóta tárgyalja. A megengedő jelentést a szakirodalom egy része a kiemelő, nyomatékosító használatból eredezteti, a váratlansággal összefü- gésben (Klemm 1928–1941: 435). Felvetődik az ellentét különböző funkcióinak egy- másba alakulása is: „Két ellentétes mondat kapcsolatából a második is nyerhet ráhagyó,

megengedő értelmet, így egyes ellentétes kötőszók, [*pedig, maga*] megengedő jelentést vettek fel” (Berrár 1957: 117). A funkcionális megközelítés a kapcsolatos mondatra vezeti vissza a *pedig* megengedő jelentését, mivel a megelőző közléshez képest mindig bizonyos különbséget emel ki (vö. Hadrovics 1969: 185–186).

Az ómagyar korszakot átfogóan tárgyaló szakirodalom megállapításai lényegében ehhez a megközelítéshez állnak a legközelebb, hangsúlyozva a *kedig* időhatározói előzményét, illetőleg az alapvető időbeli azonosság kifejezését, ’azalatt, az ideig’, a 2. állítást kiemelve, később ’azonban, azonközben’-re módosulva (Juhász 1991: 483, 1992: 783). A grammatikalizációs és tipológiai vizsgálatok szerint is tipikus változási irányról beszélhetünk (többek között vö. az angol *meanwhile* ’mialatt, miközben’, Heine–Kuteva 2002). Mivel a váratlanság, az összeférhetetlenség az előfeltevéseinktől függ, minden megengedés implikál szembeállítást is.

A kései ómagyarból már kimutatható a *kedig* olyan tagmondatok között is, ahol egyszerre megszorító és szembeállító ellentétet fejez ki, nem várt következmény, folytatás esetén (Papp 1995: 729; 737). A szórend ekkor még a szembeállításnak megfelelő.

Klemm szerint a megengedő *pedig* szórendre nézve eredetileg megegyezett a kiemelő, nyomósító, szembeállító *pedig* szórendjével, azaz a kiemelt, szembeállított fogalom után következett, majd később más megengedő kötőszók mintájára került a mondat élére (Klemm 1928–1941: 435). D. Mátai Mária szerint a ’noha, bár, azonban’ jelentésű *pedig* kialakulása „középmagyar korinak látszik” (D. Mátai 2003: 655), példaként szintén hagyományos, szembeállító szórendű adatot idéz:

- (12) 1636: Isten üdvösségre választá ama latrot [...] megveté *pedig* Judást (Pázmány, Préd. 23, idézi: NySz.) [többértelmű: ’jóllehet megveté’ vagy ’megveté viszont’]

A „hagyományos” szórendű megengedő *pedig* a magánéleti regiszterben is megfigyelhető, még a 18. században is:

- (13) 1538: mierth hog kar volna ollyan tudos embernek el wezni teneked *kedigh* Mestered wolt (Svetk. 2. sz.) [= ’miközben/noha teneked mestered volt’]
 (14) 1709: Szent Györgj napjan harmatot szedet, tiltva leven *pedig* a faluban (Bosz. 1: 57. sz.)
 (15) 1709: ihon ez a bolond borju alaja szokik ennek a Tinonak soha sem volt *pedig* borja (Bosz. 1: 58. sz.)

A fentiekben kifejezetten szubjektív a kapcsolóelem által jelölt viszony meghatározása (ezeket a szakirodalom „kritikus környezet”-nek nevezi), de ha megfigyelhető az adott szöveghelyen a váratlanság, az ellentmondás, vagy más megengedő kötőszókkal megfeleltethető a szerkezet, a használat, azzal közvetett módon igazolható a funkció.

A jelenség terjedésének meghatározása nem problémamentes, mivel a grammatikai mellett pragmatikai variációnak számít, így nem törvényszerű, hogy megjelenjen az adott forrásban (egyrészt további megengedő kötőszókkal variálódik, másrészt az *és* is

kifejezheti ezt a jelentést, illetőleg kötőszó nélkül is előfordulhat). Az adatok értékelésében – például hogy a *pedig* önálló mondat elején jelenik-e meg – nehézséget okoz az, hogy a megnyilatkozó által szándékolt mondathatár nem feltétlenül azonosítható. A központosági jellemzők ebből az időszakból kevésbé, illetőleg nem minden forrásban egyformán vehetők tekintetbe – főként olyankor, amikor az adatok egy része nem betűhű közlésekből származik. A tagmondat végi *pedig*-előfordulások esetében viszont az implicit utalószerű megoldások nem vehetők tekintetbe, ahogy közbeékeléses tagmondatokat tartalmazó szövegrészek sem.

Az adatgyűjtés kettős értelemben is korpuszalapú. Elsődleges forrásként a TMK.-ban található előfordulásokat gyűjtöttem ki (szótőre keresve; *pedig* jelenleg 3062 találat, *pediglen* 143, de nem jellemző megengedő használatban), és szűrtem meg manuálisan:

összes <i>pedig</i>	16. sz.		17. sz.		18. sz.	
3062 =	182	62	145	48	1105	1520
	levelek	perek	levelek	perek	levelek	perek
t. eleji	6	-	-	-	33	8
t. végi	7	-	3	1	33	7
megengedő 98 (3%) =	13		4		81	

1. táblázat: A *pedig* szembeállító és megengedő funkciói a TMK.-ban

Az arányok időbeli lebontása elsősorban tájékoztató jellegű, a variáns terjedésére ennek alapján nem lehet következtetni, mivel a 18. századi anyag jelentősebb terjedelmű, mint a korábbiak. A jelzett előfordulásokon kívül további 11 adat szembeállító szórendű (6 boszorkányperekből, 5 levelekből; többértelműek, így nem kerültek az 1. táblázatba).

A manuális kereséskor részben kiterjesztettem a szövegtípusokat, a levelek, boszorkányperek mellett útleírásokat, önéletrázásokat, iskoladramákat is bevonva:

	TMK.	manuális: tagmondat eleji	manuális: tagmondat végi
16. sz.	13+5	6	-
17. sz.	4	18	7
18. sz.	82 + 6	80	32
= 252	98+11	104	39

2. táblázat: A megengedő *pedig* összesített előfordulásai a TMK. és a manuális gyűjtés alapján

A *pedig* a megengedést kifejező kapcsolóelemek között is a ritkább előfordulások közé tartozik, ha nem is a legritkább (vö. TMK.) : *jöllehet* 395 találat; *noha* 480; *pedig*: 98 (a *bár* ~ *bátor* nagyrészt óhajtó jelentésű a korpuszban). A kapcsolóelem későbbi funkciója a vizsgált időszakban igen szórványosan fordul elő – a problémára lennébb térek vissza.

Vizsgálatot igényel emellett az is, hogy a kapcsolóelem valóban csupán más megengedő kötőszók mintáját követve kerül a tagmondat élére, vagy valami más szempont is közrejátszhatott a változásban. Mivel a vizsgált korszakban a tagmondat végén megjelenő *pedig* is működhetett hasonlóan, felvetődik a tagmondat szélső szórendi pozícióinak (a perifériáknak) a szerepe. A *pedig* megengedő használatához hasonló figyelhető meg az angol *but*, *though* és *anyway* esetében is (Barth-Weingarten–Couper-Kuhlen 2002; Mulder–Thompson 2008; Izutsu–Izutsu 2014; Haselow 2015, részletesen I. lentebb). A jelenséget grammatikalizáció eredményének tekintik, az ezzel kapcsolatos magyarázatokban nagy szerepet kap a szórend, pontosabban a kérdéses elemek mondatbeli pozíciói.

Kérdés, hogy a fentiekben jelzett grammatikalizációs magyarázat érvényesíthető-e a megengedő *pedig* esetében, egyáltalán tekinthető-e grammatikalizáció eredményének ez a használat. Az *anyway* esetében napjaink beszélt angolja mellett történeti korpuszokat is feldolgozott a szerző, hangsúlyozva, hogy az összehasonlíthatóság több tekintetben problematikus – főként az írott anyag, a regiszter, a dialógusok hozzáférhetősége miatt (Haselow 2015: 159–160; lásd még Traugott 2014: 15–17).

5. Változatok és változás

Az ellentétet kifejező kapcsolóelemek változásait vizsgáló szerzők (és az általuk hivatkozott irodalom) szerint a tárgyalt esetekben nem izolált lexémák grammatikalizálódnak, hanem az adott elem egy specifikus pozíciós kontextusban változik meg. A szórendi helyzet határozza meg, hogy pontosan milyen funkciót eredményez a változás (Haselow 2015: 166). A *but* és a *though* esetében a tagmondat végi helyzettel járó változásokat tárgyalják (Barth-Weingarten–Couper-Kuhlen 2002; Mulder–Thompson 2008, Izutsu–Izutsu 2014). Az *anyway* kapcsán egyaránt szó van a tagmondat eleji (ún. left periphery, LP) és tagmondat végi helyzetről (ún. right periphery, RP), a megengedő funkció ez utóbbiban figyelhető meg (Haselow 2015).

A szerzők mellett érvelnek, hogy a két periférián eltérő funkciók alakulhatnak ki: a tagmondat végi (RP) helyzetre jellemző a lokális koherencia, a tartalmi viszonyok helyett a megértés előtérbe helyezése azáltal, hogy a megelőző tartalmak kapcsolatát módosítja, újraértelmezi (akár az illokúciós erővel együtt; Haselow 2015: 161–162).

Az adatok alapján a tagmondat végi *pedig* is jelezhetett megengedést:

- (16) 1589: nekem elig nehéz hogj uatzj Istuant öt tarta Ithonnis kellene *pegig* (Tel. 45. sz.)

A tagmondat végi *pedig* bizonyos értelemben a „hagyományos” szórendhez is kapcsolódik, amennyiben az állítmányra, illetőleg az egész tagmondatra vonatkozik a kontraszt, a szembeállítás. A jelentés azonban a ’noha, jöllehet’ felé irányul, nem ritkán kritikus környezetet, azaz többértelmű olvasatot eredményezve. Az alábbi példában, mivel nincs nagyobb releváns kontextus, kétséges, hogy kontrasztot, megengedést, vagy inkább kapcsolatos jelentést lehet-e azonosítani, ’ráadásul, még hozzá’ értelemben:

- (17) 1705: Salavárim már vagjon, czifra *penigh* (Kár. 77. sz.)

Más esetekben viszont párhuzamba állítható az angol úgynevezett „final hanging but” használattal, ahol – elsősorban párbeszédes szövegek alapján – a megengedő jelentés implikáció marad (például fordulóváltás miatt, szóátvételekor; Mulder–Thompson 2008: 192–193). Történeti, beszélőváltás nélküli anyagon elsősorban az alábbi részlet esetében figyelhető meg hasonló:

- (18) 1722: Nagjon csudálom, hogj eret nem vágattál magadon, tudot *pedigh*, tavalý is mit okozot halasztása (Kár. 246. sz.)

A (18) példában a *pedig* utáni folytatás miatt válik a kapcsolóelem jelentése lebegtetetté, függőben hagyottá. Egyértelmű lezáráskor direkter kontraszt feltételezhető – erre közvetlenebb példák találhatók a vizsgált időszakban és forrásban is (az idézett részleteket követően más témára terelődik a szó):

- (19) 1712: Erössen siet, csak most estvefelé jöt *pedig* (Bark. II. 360. sz.)
 (20) 1720: Jó kőszálra nem találtak, sok kén [=kéne] *pedig* (Bark. II. 500. sz.)

Az utóbbi példák esetében a tagmondat végén álló *pedig* olyan funkciót tölt be, amely napjainkban a tagmondat eleji helyzetnek feleltethető meg (vö. ’pedig csak most estefelé jött’, illetve ’pedig sok kéne’). Az adatok szerint akár egy megnyilatkozó egyazon írásában is váltakozik a kétféle periférián való előfordulás, hasonló funkcióban:

- (21) 1698: Már ha visszaadnák is [= jószágát] (tudom *pedig*, hogy nem adják), [...], jobban lehetne ugyan a dolog (Misztótfalusi, Mentsége, Magyar emlékirók)
 (22) 1698: megvallották, hogy szebbet affélét soha nem láttak. *Pedig* én azokat nagy sietséggel készítettem (Misztótfalusi, Mentsége, Magyar emlékirók)

Felvethető tehát, hogy a kétféle szórendi helyzet egymástól független alakulás-e, vagy a grammatikalizáció két lehetséges fázisát képviselik. Eszerint az egész állításra vonatkozó szembeállítás miatt a kapcsolóelem a tagmondat végére kerül, miközben a figyelmet inkább implicit, „lebegtetett” megengedésre vagy direkter kontrasztra irányítja. Ezt követhette akár a tagmondathatár ártértékelődése, a kapcsolóelem tagmondat élére kerülésével együtt. A direkter kontrasztot jelölő részleteknél ugyanakkor problematikus lenne a tagmondathatár ártértékelését várni, viszont a (18) számú részletben például egyaránt vonatkozik a megengedés a „tudod”-ra és a „tavalý is mit okozott”-ra.

A kapcsolóelemek grammatikalizációját tekintve a (tag)mondat eleji helyzet (LP) eltérő funkciókkal jár: a tartalmi helyett inkább diskurzusszervező szerepet kap, nagyobb tartalmi egységek közötti „törést”, témaváltást jelölve (az *anyway* kapcsán Haselow 2015: 179–182). Más esetekben jellemzőbb, hogy a megengedő viszony kifejezése és szövegszintű (*textual*) funkció együttesen jelenik meg (a tagmondat végi *though* kapcsán Barth–Weingarten–Couper-Kuhlen 2002: 353).

A magyarban mindenesetre elsődleges marad a megengedő jelentéstartalom, az ellentmondás, váratlanság jelölése, a megelőző tartalommal való kapcsolat újraértelmezése (ún. „inviting inference”) tagmondat eleji helyzetben is:

- (23) 1554: de csak azt írja, hogy meg leszen, *penig* ő nagysága azt nem tuggya, hogy csak egy szál taraczk nincs (Takaró Mihály levele Nádasdy Tamásnak, MTTár)
- (24) 1706: Csak a régi forma, *pedig* meghattam volt, más forma legyen (Bark. 134. sz.)
- (25) 1711: azt mondgyák az emberek hogy itcevel arulom a vajat, *penigh* ennél több sincs, a mostani vendégséghez is keves lesz (Bosz. 1: 206. sz.)
- (26) 1754: hallotta Zainétül magátül mondani, akkor lészen Szabó Istvánnénak Leánya jobban mikor eő Menyecske lészen, *pedigh* soha sem lesz mivel öregh Aszon (Bosz. 1: 158. sz.)

A szövegtovábbvivő funkció továbbra is a szembeállításra jellemző szórendnél figyelhető meg. Összességében tehát – ha grammatikalizációról beszélhetünk is – nem tipikus „LP”-változásként értékelhetjük. Mivel a *pedig* már a 16. századból is kimutatható a tagmondat élén, a vizsgált forrásban kevésbé követhetjük nyomon közvetlenül magát a szórendi változást. A funkcióbővülésre, illetőleg az egyértelműen megengedő használat újabb voltára engedhet következtetni az, hogy más, hasonló jelentésű kapcsolóelemek „erősítik meg” a jelentést (míg tagmondat végi helyzetben ez nem jellemző; a kapcsolóelem-, illetőleg diskurzusjelölő-társulásokról újabb anyagon l. Dér 2017):

- (27) 1568: ű semmiképen nem adja tanácsul Kdnek, hogy Kd mast följöjjön, mer Kd császárnál többet itt nem végezhet, *holott penig* immár császár rávette az dolgot, azt mondá, hogy immár gondját is viseli az dolognak (Nád. p. 202–203)
- (28) 1750: átkozta magát, hogy az ördögök eőtet Testestül és Lelkestül ragadgyák el, ha a Macska ott van Mellette, *holott pedig* ott volt (Bosz. 1: 95. sz.)
- (29) 1872: elmegyek a grófnéhoz, és tőle kérem el. Ó, *pedig dehogy* tettem volna! (MTSzt.)

A *pedig* szembeállító használatához képest szórványos a megengedő variáns a TMK. alapján, s egyelőre a manuális gyűjtések alapján sem lehet gyakori használatról beszámolni, ugyanakkor nem is teljesen példátlan (hagyományos szórenddel sem):

- (30) 1754: A selyem bizony, édes Nénémasszony, elég olcsó, mert itt a közönségest is úgy adják, *pedig* énnekem bizony tetszik is (Szentpéteri Judit levele, 73)
- (31) 1769: Én még az árokalji dologról semmit se tudok, *pedig* már én sem örömet mulatnék itt sokat, az erszényem megunta az bécsi mulatozást (Csáky Kata levele, 89)

Szintén a ritka használatról árulkodik, hogy az Erdélyi magyar szótörténeti tár vonatkozó kötete nem idéz e használat kapcsán 18. századinál korábbi adatot (azt viszont szintén a beszélt nyelvhez kapcsolódó forrásból):

- (32) 1750: enye disznó teremtette el menél *penig* aszt mondád hogy ithon maratz, s, meg csalál (SzT.)

Érdemes azonban megjegyezni, hogy a hasonló változásokon keresztülment *though* és *anyway* sem mutat jelentősebb előfordulást (Barth-Weingarten–Couper-Kuhlen 2002: 353; Haselow 2015: 179). A kapcsolóelemek grammatikalizációjával foglalkozó elemzések – elsősorban a *but* és a *though* funkcióiról – szinkrón, beszélt nyelvi anyagokon alapulnak, általában dialógusokon. Eszerint a tagmondat végi funkcióhoz az összetett mondatból nem következő funkciók társulnak, ilyen a szóátadás, a diskurzusba bevonás (Izutsu–Izutsu 2014: 279–281). Más vizsgálatok szerint a bal periféria felelős a koherenciáért, a topikalizációért, egyszerre működhet anaforaként és a kontraszt jelölőjeként (pragmatikai értelemben vett szubjektív, beszélőorientált funkciók), míg a jobb periféria a címzettet orientálja, a szóátadásban, fordulóváltásban, -nyitásban van szerepe (interszjektív jelleg; Traugott 2014 és az ő hivatkozásai). Traugott történeti anyagra is kiterjedő kutatása alapján azonban ez a megfigyelés csak tendenciának tekinthető, egyáltalán nem kivétel (a *surely* és a *no doubt* kapcsán Traugott 2014: 18–23).

Történeti anyagon részletes, terjedelmes dialógusokat leginkább fikciós szövegekben találunk, például iskoladrámákban. Az itt megfigyelhető használatok alapján a megengedő *pedig* esetében nem igazolható, hogy fordulókhoz, szóátadáshoz kötődik, így nem tekinthető interszjektívnek, és diskurzusjelölővé sem válik (mint a *though* vagy az *anyway*). Emellett egyelőre az iskoladrámák alapján is szórványos előfordulásának mutatkozik a megengedő *pedig* (ez az iskoladrámák stilizált jellegével is magyarázható). Ha az egyes megnyilatkozásokat és témákat nézzük, eddig jellemzően alacsony társadalmi státusú személyek szövegében jelent meg, a tartalom alapján a stílust tekintve is informális jellegre következtethetünk:

- (33) 1773: Gatyát varrattam, *pedig* még egy tsepp nadrágom sints (Protestáns iskoladrámák, 965)
- (34) 1733: már a Franczba is jó formán belé esett, *pedig* csak harmadnapig volt Búdán a Ferdőbe (Protestáns iskoladrámák, 1054/Iskoladrámák, 242)
- (35) 18. sz. vége: Bár én is oskoláztathatnám a fiamat! *Pedig* hiszen feje elég nagy van ám (Iskoladrámák, 391)

Az idézett szövegrészek természetes, mindennapi beszélt nyelvi hatást keltenek, így kérdés, hogy a *pedig* e használatban miért ennyire szórványos a 16–18. század során. Felvetődik, hogy korábban – ha indirekt módon is – stigmatizált lehetett. A nyelvtanokat tekintve Riedl Szende a *Magyarische Grammatik*-ban csak a szembeállító funkciót tárgyalja, a gyakorló részben viszont idéz megengedést kifejező, tagmondat eleji használatot (Kölcseytől: *Idegen véleményt tűrni, kevés tud, pedig ki tűrni nem tud, hogyan kívánhat türetni*). A Magyar történeti szövegtár alapján arra következtethetünk, hogy a 19. század során válik sűrűbben adatolhatóvá: az adatbázisban az 1777 és 1802 közötti tagmondat eleji *pedig* alig 50 előfordulást ad ki, 1802 után viszont több ezer szöveghely mutatkozik. A Magyar nemzeti szövegtár százezer fölötti találatot ad – a regiszterhez

kötöttség azonban megmutatkozik. Egy 500-as véletlen mintavétel – minden regisztrert belefoglalva – 11%-os arányt ad, külön nézve azonban a hivatalos stílusra egyáltalán nem jellemző. Ezzel szemben a „személyes fórum” (200-as véletlen minta) és a szépirodalom (250-es véletlen minta) láthatóan preferálja, 29%, illetőleg 30%-ban – az utóbbi találatok nemritkán szintén a beszélt nyelvből merítenek. A mondat végi *pedig* jóval ritkább, de közel sem példátlan a korpuszban (400 fölötti előfordulás, főként személyes-fórum regiszterből, kisebb arányban a szépirodalomból). A társadalmi beágyazottság a 16–18. század során is további kutatást igényel.

6. Összegzés, válaszok, kérdések

A dolgozat az ellentét kifejezésének olyan módjaival foglalkozott a középmagyarban, amelyek szerkezetileg átjárhatóságot mutatnak a mellérendelés és az alárendelés (vö. megengedő jelentéstartalom) között. Részletesen volt szó a *pedig* funkcióbővüléséről és szerkezeti módosulásáról, ahogy az elsődleges egyidejűség jelentéséből a szembeállítás mellett megjelent az explicit(ebb) kontrasztot, ellentmondást, megengedést kifejező használata. A régi forma így új funkciót nyert, a bővülés a pozíció miatt szerkezeti változással is járt. Nem magától értetődő ugyanakkor, hogy grammatikalizációnak tekinthető-e a folyamat; mivel – legalábbis történeti anyagon – a *pedig* kevésbé vált markánssá, mint az angol *but* vagy az *anyway*. Az adatok alapján nemcsak a többi megengedő kötőszó hatására valósulhatott meg a szórendi változás (illetőleg a korszakban váltakozás) – a perifériáknak is szerepe lehet a változás megindulásában (a tagmondat végi pozíció analógiás hatással kevésbé magyarázható). A tagmondat végi *pedig* az esetek egy részében többértelmű volt, de funkcionálisan szinonim is lehetett a tagmondat eleji *pedig*-gel. Ezzel együtt a funkció alakulása nem tipikus példája a bal perifériát érintő változásoknak (igaz, ezek az angolban sem kivételtelenek). Itt érdemes utalni arra, hogy a korszakban a *hanem* esetében mutatkozik meg olyan változás, amikor „folytató, a szót másra terelő használat”-ban jelenik meg (az első tagmondat állító: Farkas 1962: 418–419, 427; vö. a *though* és az *anyway* topic shifter-funkciója; Barth-Weingarten–Couper-Kuhlen 2002; Haselow 2015) – a pozíció azonban nem változik meg. E változás további vizsgálatáról l. Varga (előadás, kézirat).

A megengedő *pedig* esetében a társadalmi beágyazottságot illetően szükségesek kutatások, beleértve a szórványosságot és az esetleges interszubjektív jelleg megjelenését.

HIVATKOZÁSOK

- Barth-Weingarten, Dagmar – Couper-Kuhlen, Elisabeth 2002: On the development of final *though*. A case of grammaticalization? In Wischer, Ilse – Diewald, Gabriele eds.: *New Reflections on Grammaticalization*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins, 346–361.
- Berecz Ágnes 2016: „*Semmi újságot írni nem tudok*”: Ráday Gedeonné Szentpéteri Katalin levelezése. Budapest: Balassi.
- Berrár Jolán 1957: *Magyar történeti mondattan*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Bitskey István 2000: *Magyar emlékirók 16–18. század*. Budapest: Neumann.

- Demeter Júlia szerk.: 1995: *Iskoladramák (XVIII. század)*. Budapest: Unikornis.
- Dér Csilla 2017. Ellentétet kifejező diskurzusjelölő-társulások a magyarban. In Gecső Tamás – Szabó Mihály szerk.: *Az ellentét nyelvi és nonverbális kifejezésének lehetőségei*. Budapest: Tinta, 32–38.
- Dömötör Adrienne 2003: Szinonim mondatszerkezetek és formai változatok. Vonatkozó mellékmondatos alárendelések és párhuzamaik hat korai bibliafordítás tükrében. *Magyar Nyelv* 99, 448–466.
- Dömötör Adrienne – Gugán Katalin – Novák Attila – Varga Mónika 2017: Kiútkeresés a morfológiai labirintusból – korpuszépítés ó- és középmagyar kori magánéleti szövegekből. *Nyelvtudományi Közlemények* 113, 85–110.
- Farkas Vilmos 1962: A mellérendelő összetett mondat. In Tompa József szerk.: *A mai magyar nyelv rendszere II: Mondattan*. Budapest: Akadémiai, 408–455.
- Givón, Talmy 1990: *Syntax. A functional-typological introduction*. Vol. II. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins.
- Gugán Katalin 2006: A szintaktikai változások feltételezett egyirányúságáról. *Nyelvtudományi Közlemények* 103, 61–74.
- Gugán Katalin 2015: Hol volt? Hol nem volt? A tagmondattörő grammatikalizációs folyamatokról a *lévén* és a *lehet* grammatikalizációja kapcsán. *Magyar Nyelv* 111, 38–53.
- Haader Lea 2000: Szemantikai többlettartalmat hordozó mellékmondatok: a sajátos jelentéstartalmú mellékmondatok. In Keszler Borbála szerk.: *Magyar grammatika*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 518–534.
- Haader Lea 2003: Mondattörténet. In Kiss Jenő – Pusztai Ferenc szerk.: *Magyar nyelvtörténet*. Budapest: Osiris, 500–560, 677–690, 770–775.
- Haader Lea 2004: Változások a történeti szintaxisban – pragmatikai háttérrel. *Magyar Nyelvőr* 128, 464–469.
- Haader Lea 2018: Az összetett mondatok. In Kiss Jenő – Pusztai Ferenc szerk.: *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*. Budapest: Tinta, 209–225.
- Hadrovics László 1969: *A funkcionális magyar mondattan alapjai*. Budapest: Akadémiai.
- Hargittay Emil 2002: *Régi magyar levelestár. XVI–XVII. század*. Budapest: Neumann.
- Haselow, Alexander 2015: Left vs. right periphery in grammaticalization. The case of *anyway*. In Smith, Andrew et al. eds.: *New Directions in Grammaticalization Research*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins, 157–187.
- Heine, Bernd – Kuteva, Tania 2002: *World Lexicon of Grammaticalization*. Cambridge: University Press.
- Izutsu, Mitsuko Narita – Izutsu, Katsunobu 2014: „Final hanging *but*” in American English. In Hancil, Sylvie – König, Ekkehard eds.: *Grammaticalization. Theory and Data*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins, 257–278.
- Juhász Dezső 1991: A kötőszók. In Benkő Loránd főszerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana I*. Budapest: Akadémiai, 475–500.
- Juhász Dezső 1992: A kötőszók. In Benkő Loránd főszerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1*. Budapest: Akadémiai, 772–814.
- Klemm Antal 1928–1942: *Magyar történeti mondattan*. Budapest: MTA.
- Komáromy András 1900: *Magyar levelek a 16. századból*. *Magyar Történelmi Tár*.

- Kovács Ágnes – Fogarassy Zoltán szerk.: 2017: *Barkóczy Krisztina levelei férjéhez, Károlyi Sándorhoz. Második kötet (1712–1724)*. Debrecen. = Bark II.
- König, Ekkehard 1985: On the history of concessive connectives in English. Diachronic and synchronic evidence. *Lingua* 66, 1–19.
- D. Máta Mária 2003: Szófajttörténet. In Kiss Jenő – Pusztai Ferenc szerk.: *Magyar nyelvtörténet*. Budapest: Osiris, 632–663.
- MNSZ = Magyar nemzeti szövegtár. <http://corpus.nytud.hu/mnsz/>
- Monok István 2000: *Magyar utazási irodalom 15–18. század*. Budapest: Neumann.
- MTSzt. = Magyar történeti szövegtár. http://clara.nytud.hu/mtszt/run.cgi/first_form
- Mulder, Jean – Thompson, Sandra A. 2008: The grammaticization of *but* as a final particle in English conversation. In Laury, Ritva ed.: *Crosslinguistic Studies of Clause Combining*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins, 179–204.
- NySz. = Szarvas Gábor – Simonyi Zsigmond 1890–1893: *Magyar nyelvtörténeti szótár a legrégebbi nyelvemlékektől a nyelvújításig 1–3*. Budapest: Hornyánszky.
- Oravecz Csaba – Váradi Tamás – Sass Bálint 2014: The Hungarian Gigaword Corpus. In *Proceedings of LREC*. ELRA, Reykjavik, 1719–1723.
- Papp Klára 2006: „Minden örömöm elegyes volt bánattal”. Csáky Kata levelezése. Debrecen.
- Papp Zsuzsanna 1995: A mellérendelő mondatok. In Benkő Loránd főszerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2*. Budapest: Akadémiai, 719–757.
- Rácz Endre 1995: Nem mondatrészkifejtő sajátos jelentéstartalmú mellékmondatok. In Benkő Loránd főszerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2*. Budapest: Akadémiai, 694–718.
- Riedl Szende 1858: *Magyarische Grammatik*. Bécs: Wilhelm Braumüller.
- SzT. = Szabó T. Attila et al. főszerk.: *Erdélyi magyar szótörténeti tár*. Bukarest – Budapest – Kolozsvár: Kriterion – Akadémiai – Erdélyi Múzeum, 1975–[2014].
- TMK. = Történeti magánéleti korpusz. <http://tmk.nytud.hu/>
- Traugott, Elizabeth Closs 2014: Intersubjectification and clause periphery. In Brems, Lieselotte et al. eds.: *Intersubjectivity and Intersubjectification in Grammar and Discourse*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins, 7–27.
- Varga Imre 1989: *Protestáns iskoladrámák 2*. Budapest: Akadémiai.
- Varga Mónika 2015: A határozói igenév és az igei állítmány viszonyáról boszorkánypeerekben. *Magyar Nyelv* 111, 54–67.
- Varga Mónika 2017: Nem szólhatván, az Úristent segítségül hívta” – A fonák okság kifejezéséről középmagyar szövegekben. *Magyar Nyelv* 113, 59–74.
- Varga Mónika 2019 (előadás, leadott kézirat). Történeti korpusz, funkcionális leírás: a *hanem* esete a kizárástól a témaváltásig. *Diagram: Nyelvtan, diskurzus, megismerés. A magyar nyelv funkcionális leírása*, Budapest, 2019. március 28–29.